

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Omsorgsbegrebet

I lyset af international økonomisk integration - begrebs- og metodediskussion

Koch, Ulla

DOI (link to publication from Publisher):
[10.5278/freia.14136553](https://doi.org/10.5278/freia.14136553)

Publication date:
1995

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Koch, U. (1995). *Omsorgsbegrebet: I lyset af international økonomisk integration - begrebs- og metodediskussion*. Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. FREIA's tekstserie Nr. 24 <https://doi.org/10.5278/freia.14136553>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Ulla Koch

Omsorgsbegrebet

**i lyset af international økonomisk integration
- begrebs- og metodediskussion**

FREIA

*Center for Kvindeforskning i Aalborg
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 2
9220 Aalborg Ø.
Tlf.: +45 98-158522 Fax.: +45 98-153298*

Tekst
Februar 1995

24

Ulla Koch:
**Omsorgsbegebet
i lyset af international økonomisk integration
- begrebs- og metodediskussion**

Tekst udgivet af
FREIA, Center for Kvindeforskning
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 2
9220 Aalborg Ø
Tlf. 98-158522

Tryk: Kopicentralen AUC, 1995

Layout: Inger Jensen og Ellen Nyrup Pedersen

ISSN: 0907-2179

FREIA's tekstserie indeholder foreløbige arbejdstekster, papers til konferencer og seminarer, projektbeskrivelser, foredragsmanuskripter, kapitler fra bøger mv. lavet af forskere med tilknytning til FREIA eller forskere, som har besøgt centret. Formålet med tekstserien er at udbrede kendskabet til FREIA's aktiviteter både internt og eksternt. Redaktører af serien er Ann-Dorte Christensen og Ruth Emerek. Teksterne kan bestilles ved Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, tlf. 98-158522 lokal 2452.

Ulla Koch

Omsorgsbegrebet

**i lyset af international økonomisk integration
- begrebs- og metodediskussion**

Preface

The papers published in FREIA's paper series nos. 17 - 25 were all presented at the conference on **Gender Relations - State, Market, and Civil Society: The Nordic Experiences in a European Perspective**, arranged by FREIA - Feminist Research Centre in Aalborg, Aalborg University, August 14 - 18, 1993.

The idea of the conference was to examine the development of gender relations in Denmark/the Nordic countries in a comparative European perspective. In focus was the relationship between state, market and civil society/the family in the Nordic countries: the significance of this relationship to the development of gender relations - and in reverse, the influence of gender relations on the development of the Nordic welfare states. A comparative European approach was chosen for its usefulness in highlighting the specificities of the "Nordic model" regarding gender relations.

A primary purpose was to strengthen national and international cooperation on Ph.D. programmes in Social Science Gender Studies. The conference addressed Danish senior researchers within the Social Sciences. A few Ph.D.-students were invited as well as experts from other Nordic countries and international capacities within the field. The number of participants was 25. The conference was financed by the Danish Social Science Research Council.

The programme of the conference included four sessions:

- I. Gender and the Labour Market
- II. Gender, Welfare, and the Family
- III. Gender, Power, and Democratic Citizenship
- IV. Gender Theory and Feminist Research.

The full programme of the conference will be found at the end of this publication together with a list of the conference papers published elsewhere.

Ruth Emerek & Anna-Birte Ravn

1.1 Indledning

En national økonomi undergår konstant forandringer. Ydre omstændigheder som f.eks. den danske økonomis integration med de øvrige EU-landes økonomier udgør en væsentlig forandringsfaktor. Når den nationale økonomi ændres, ændres betingelserne for at løfte en række af de opgaver, som varetages i nationalt regi.

Omsorgsopgaverne er typisk nationale og lokale opgaver. Ifølge subsidiaritetsprincippet i EU skal de vedblive at være så lokale, som det er hensigtsmæssigt. Men selv national og lokal opgavevaretagelse foregår under de rammer, som den internationale udvikling udmønter sig i på det nationale niveau.

Sigtet med denne artikel er at diskutere de begrebsmæssige og metodemæssige spørgsmål, der knytter sig til at studere sammenhængen mellem omsorgsopgavernes varetagelse og den internationale økonomiske integrationsproces.

Indfaldsvinklen for begrebs- og metodediskussionen er fagøkonomisk. Desuden indskrives diskussionen sig i en samfundsøkonomisk feministisk kontekst. Det er primært kvinder, der løfter omsorgsopgaverne i samfundet. Desuden udgør kvinder store brugergrupper i forhold til velfærdsstatens omsorgsproduktion. Derfor vil ændrede betingelser for omsorgsopgavernes varetagelse påvirke store grupper af kvinder i samfundet - både som brugere og producenter af omsorg. En feministisk kontekst for diskussionen er derfor naturlig.

Anledningen til artiklen er den offentlige debat om Danmarks særegne position m.h.t. løsningen af fremtidens sociale opgaver. Med stigende økonomisk integration vil der således udvikle sig behov for europæisk standardisering af de offentlige sektors finansiering, både hvad angår

finansieringsformer og de nationale offentlige sektors relative omfang.

Artiklens metodemæssig problemstilling rejses af behovet for analytisk at kunne begribe sammenstødet mellem *på den ene side* de ændringer i omsorgssystemets finansiering og organisering, som ligger i forlængelse af integrationen på det økonomiske niveau, og *på den anden side* de institutioner (der her skal forstås bredt som både de socialt forankrede vaner og normer, og de formelle og uformelle organisationer, der løfter omsorgsopgaverne), der præger omsorgsvaretagelsen i dag.

Lad mig komme med to eksempler på problemkomplekser:

1) Danmark har høje erhvervsfrekvenser for kvinderne - specielt for de yngste årgange på arbejdsmarkedet, hvilket bevirker, at man bortset fra korte barselsperioder må forvente, at mødrene fastholder en livslang tilknytning til arbejdsmarkedet - uanset den stadige arbejdsløshed (m.a.o. der er intet, der tyder på, at de danske mødre lader sig presse hjem i husholdningerne). Samtidig kan vi se, at "husmorgenerationerne" er ved at forsvinde. Det var de generationer af kvinder, der fungerede som bedstemødre og reservebedstemødre for de første generationer af børn med begge forældre på arbejdsmarkedet.

Disse ændringer vil i fremtiden komme til at stille krav om et alment og veludbygget pasningssystem for børnene - et system, der matcher forældrenes arbejdstider, lever op til dets centrale betydning for den fundamentale socialisering af børnene i hverdagen og er åbent for alle med behov.

Det er ikke lige udtalt i alle EU-landene, at mødrene fastholder en livslang tilknytning til arbejdsmarkedet. I mange andre europæiske lande er det stadig ret almindeligt, at mødrene er fuldtidshusmødre,

mens børnene er små. Dette giver i disse lande særlige "tilbagevendelsesproblemer" for mødrene i disse lande. Disse forskelle i mødrenes erhvervsfrekvenser og i livsformer afspejles også i reglerne for barselsorlov og ammepauser.

2) I alle de europæiske lande kan vi forudse en ændret demografisk sammensætning af befolkningen i løbet af de nærmeste årtier. Der bliver flere ældre og færre yngre mennesker. Danmark står noget anderledes rustet til at imødegå den situation end de øvrige EU-lande.

Det skandinaviske system med skattefinansieret folkepensionering har naturligt betydet, at den private (egen- og/eller arbejdsgiverfinansierede) opsparing m.h.p. alderdommen er meget svag i Danmark set i forhold til de øvrige EU-lande. I perspektivet med offentlige besparelser og fiskal integration rejser dette faktum klart en række problemstillinger, idet det i denne sammenhæng er specielt indlysende, at fortidens gerninger - den manglende private opsparing - nu kan blive et problem, hvis den offentligt finansierede pensionering udhules.

Dette må i særdeleshed forventes at blive et problem for de ældre kvinder, da der i denne gruppe findes en relativt stor andel, der har eller har haft vanskeligt ved at foretage privat pensionsopsparing på grund af forholdsvist lave lønninger, forholdsvist høj deltidsfrekvens og forholdsvist løs tilknytning til arbejdsmarkedet i de arbejdsføre år.

Ligesåvel som muligheden for, at de ældre generationer hjælper de yngre med børnepasningen, er forsvundet, er muligheden for, at de yngre generationer hjælper de ældre, når de bliver svagelige, forsvundet. I Danmark lever de voksne familiære generationer i stadig mindre grad i nær forbindelse med hinanden eller under samme tag. Vi har heller ikke forsørgelsespligt mellem børn og forældre, hvilket er tilfældet i flere sydlige EU-lande. D.v.s. at omsorgen over for de ældre

ikke blot er et kollektivt omfordelingsproblem, men også et praktisk serviceproblem. I de øvrige europæiske lande er det stadig en udbredt tradition, at de yngre generationer tager ældre familiemedlemmer til sig, når de bliver for svagelige til at klare sig. Eller at de hjælper dem økonomisk med at få råd til en form for fremmed pleje-hjælp. I Danmark er overskæringen af de intergenerationelle familieband blevet modsvaret af et drastisk voksende antal offentligt finansierede hjælpeydelser til de ældre.

Hvis der foretages ændringer i dette offentlige system, er det ikke forventeligt, at yngre familiemedlemmer kan træde til - de er jo i det store og hele fuldt ud engagerede på arbejdsmarkedet.

1.2 Indhold

Sigtet med *denne* artikel er at afsøge og udvikle samfundsøkonomiske begreber og metodemæssige indfaldsvinkler. Sigtet er ikke at foretage en egentlig analyse.

Først og fremmest er det nødvendigt at få foretaget en afklaring af, hvad der menes med omsorg, og hvorledes man kan begrebsliggøre omsorg som et økonomisk output. På det samfundsøkonomiske niveau bliver spørgsmålet om omsorg til et spørgsmål om at afveje knappe ressourcers optimale udnyttelse i forhold til abstrakte behov. Den "klassiske" økonomiske målsætning om at opnå størst mulig "velfærd" kan i forbindelse med omsorgsopgavernes varetagelse konkretiseres til følgende undermålsætninger: 1. At opnå en optimal fordeling af opgaverne mellem privat og offentlig opgaveløsning, 2. at opnå en hensigtsmæssig fordeling af omsorgsydelserne, 3. at sikre, at omsorgsydelserne bidrager til investering i humankapital. Den økonomiske fagtradition tilbyder inden for området velfærdsøkonomi modeller til at analysere disse problemstillinger. Imidlertid er de velfærdsøkonomiske modeller abstrakte i deres formulering, og det er derfor nødvendigt

at overveje, hvilke konkretiseringer der skal til for at anvende dem på det aktuelle genstandsfelt og problemstillingen.

Det er karakteristisk for det "produkt", der kommer ud af omsorgsarbejdet, at det ikke kan lagres og gemmes til senere udveksling mellem producent og forbruger. Omsorgsproduktion og udveksling foregår simultant. Omsorgsydelser er desuden karakteriserede ved at være differentierede efter modtagerens behov og producentens egne omsorgs-principper, omend omsorg i institutioner er underlagt en vis grad af standardisering.

Den simultane produktion og udveksling afspejler sig også i produktionsprocessens karakter. Som omsorgsyder er du nødt til at være til stede, når og hvor omsorgsmotageren har behov (ellers forfejler omsorgen sin intention). Det betyder, at f.eks. i en husholdning får omsorgsopgaverne karakter af at være det primære produkt i en joint-production proces. De øvrige husholdningsopgaver optræder således som biprodukter.

En anden konkretisering af de abstrakte velfærdsøkonomiske modeller består i at specificere de institutionelle forhold. Relevant er her: 1. Forsørgelsessystemet, 2. normer og forventninger omkring omsorg, 3. materialstrukturen (familieboligers størrelse og indretning; eksistensen af lokaler til kollektiv omsorgsvaretagelse), 4. incitamentssystemet ved skatter og overførselsindkomster.

2. Omsorgsopgaverne og kvinderne

2.1. Hvad er omsorg

Der er forskel på, hvorledes omsorgsbegrebet defineres og anvendes afhængig af sammenhængen, hvori det indgår.

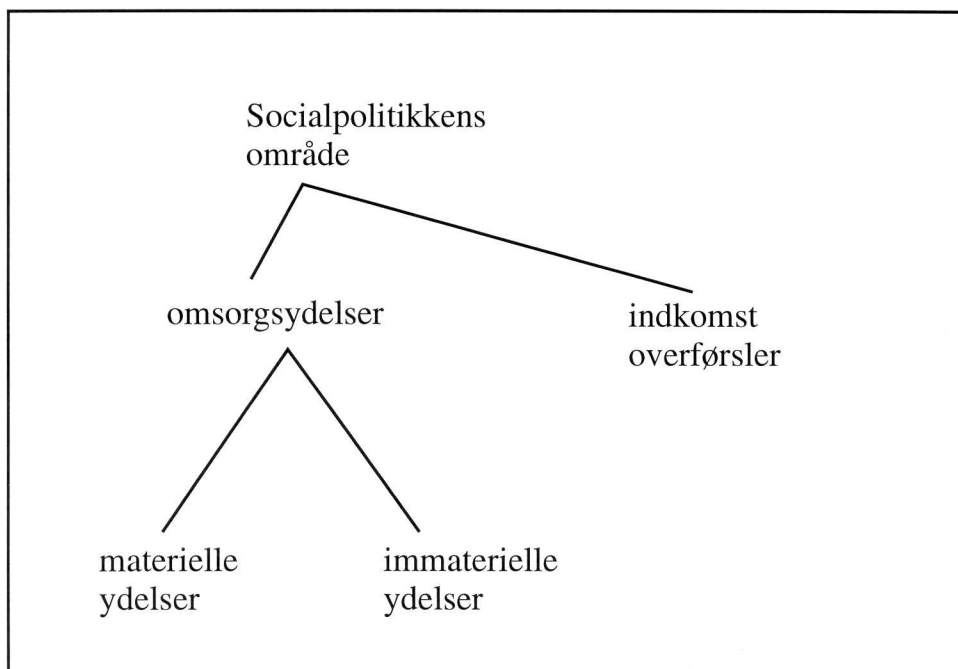
Ifølge **Plovsing** (1990, s. 17), der beskæftiger sig med socialpolitik, bruges omsorgsbegrebet synonymt med *sociale serviceydelser/naturalydelser* fra den offentlige sektor inden for socialpolitikens område.

Omsorgsydelserne er dels af materiel art og dels af immateriel art. De materielle omsorgsydelser består af de sociale institutioner (bygninger, inventar m.v.) og tekniske hjælpemidler. De immaterielle omsorgsydelser består af pasning, behandling, praktisk bistand, socialisering, rådgivning m.v.

De fleste af de offentlige omsorgsydelser tilbydes borgerne som gratisydelser. Andre tilbydes til en reduceret pris, mens en tredje form består i, at borgerne modtager et tilskud til egne udgifter (f.eks. boligudgifter).

De offentlige omsorgsydelser udgør det ene element af de socialpolitiske ydelsestyper. Det andet element består af indkomstoverførsler/kontantydelse. Disse ydelsers formål er dels afhjælpning af midlertidige indkomstbortfald for erhvervsaktive, dels forsørgelse af ikke-erhvervsaktive, samt afhjælpning af forsørgelsesbyrden.

Figur 1: Plovsings omsorgsbegreb

Ved Plovsings anvendelse af omsorgsbegrebet inden for socialpolitik-
kens område indbefattes således materielle og immaterielle serviceyd-
elser, der er produceret i offentligt regi (med bolig som en undtagelse),
og som er helt eller delvist finansieret af finansloven eller via de
kommunale budgetter.

Den offentlige kontante omfordeling (forsørgelse) falder uden for
Plovsings omsorgsbegreb.

Med Plovsings indfaldsvinkel defineres omsorgsbegrebet således med
udgangspunkt i de sociale ydelsers form. Dvs. kontant vs. naturalydel-
ser.¹

Wærness (1982) bruger omsorgsbegrebet i en bredere sammenhæng, hvilket betyder, at hun griber definitionsspørgsmålet anderledes an. Hvor Plovsing foretager en formmæssig afgrænsning, indleder Wærness med en semantisk diskussion af omsorgsbegrebet. Denne diskussion fører til følgende konklusion:

Omsorg er noe som oppstår i en relasjon mellom (minst to) mennesker: Den ene (omsorgsutøveren) viser bekymring, omtenksomhet, kjærlighet, hengivenhet overfor den andre (omsorgsmottakeren)." (Wærness 1982, s. 19)

Man kan således ikke give omsorg, uden at der er en modtager, ligesom man ikke kan modtage omsorg, uden at nogen leverer ydelsen.

Hun fortsætter sin begrebsafklaring med at fastslå, at relationen mellem mennesker kan have forskellig karakter, hvilket har betydning for karakteren af den omsorg, som udveksles. Wærness opdeler omsorg i fire kategorier:

- **Omsorg baseret på balanceret gensidighed** er ifølge Wærness den omsorg, som udveksles mellem voksne (raske og selvhjulpne) mennesker, eksempelvis i de tilfælde, hvor den ene er træt, deprimeret el.lign. Udvekslingen sker inden for familie-, kærligheds- eller venskabsforhold. En sådan omsorgsrelation kan være symmetrisk og have karakter af balanceret gensidighed. Men forholdet kan også være ubalanceret, idet kvinder ifølge Wærness yder mere af denne slags omsorg end mænd gør.
- **Personlige tjenesteydelser/service** er de tjenester, som ydes over for en person, der egentlig er i stand til at udføre disse selv. Nogle personlige tjenesteydelser er dog ikke udtryk for omsorg.

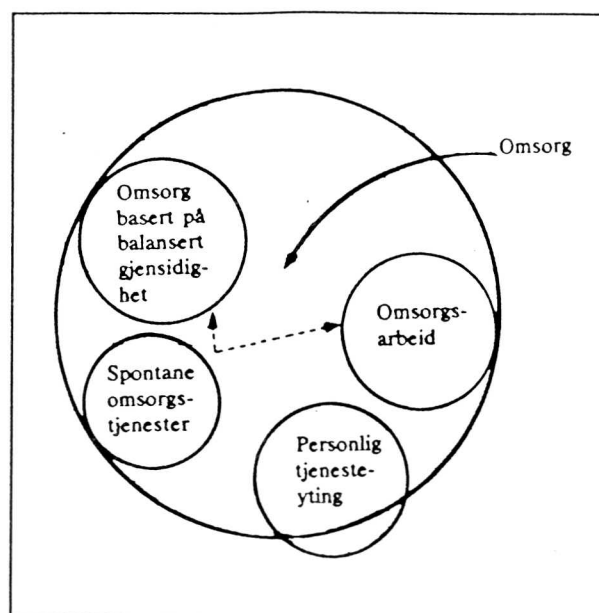
- Begrebet **omsorgsarbejde** reserverer Wærness til den slags tjenester, som ydes personer, der ikke kan udføre disse selv. Relationen mellem yder og modtager er her asymmetrisk. Omsorgsarbejdet retter sig mod de af samfundets medlemmer, som efter alment accepterede samfundsnormer ikke er selvhjulpne, og hvor man derfor ikke kan basere sig på ligeværdige udvekslingsrelationer. Disse personers velfærd er derfor afhængig af, at nogen er forpligtet til at yde omsorg for dem.
- Endelig definerer Wærness begrebet **spontane omsorgstjenester** som den hjælp, man yder til mennesker, som man tilfældigvis møder. Disse er hverken baseret på gensidighed eller afhængighed, men fremstår som enkeltstående tilfælde af hjælpsomhed over for en fremmed eller f.eks. en nabo.

Distinktionen mellem de fire kategorier af omsorg bygger altså ikke på omsorgsydelsens indhold, men derimod på relationens karakter.

Når det forekommer, at kvinder yder en større mængde personlige tjenesteydelser end mænd gør, hænger det ifølge Wærness sammen med statusforskelle mellem giver og modtager. Den, der modtager personlige tjenesteydelser, er statusoverlegen, medens den, der yder, er underlegen.

Mht. omsorgsarbejdet er det derimod den, der modtager omsorgsydelserne, der er statusunderlegen.

Figur 2: Wærness' omsorgsbegreb

Figur 2 er en afbildning af Wærness' omsorgskategorier. Den kategori, som Wærness interesserer sig for i sin videre analyse er *omsorgsarbejdet*.

"Ut fra dette perspektivet avgrenses betegnelsen omsorgsarbeid til de former for omsorg som ytes til beste for ikke-selv-hjulpne samfunnsmedlemmer, og som innebærer ansvar og forpliktethet fra omsorgsutøverens side." (s. 22)

Omsorgsarbejdet udføres inden for flere forskellige institutionelle sammenhænge. Det kan enten udføres som lønnet eller som ulønnet arbejde. Desuden ses omsorgsarbejdet udført både inden for den private sfære og inden for den offentlige sfære (se figur 3). Derved identificeres en række *omsorgsarbejder-roller* i den private sfære og en række *omsorgs-virksomheder* i den offentlige sfære. Denne skelnen peger på to sæt af forskelle ved omsorgsudøvelsen i de to sfærer. Det ene sæt af forskelle karakteriserer Wærness således:

"I den offentlige omsorg er det *mange* omsorgsutøvere med ulike og spesialiserte omsorgsoppgaver overfor *mange* omsorgstren-
gende, mens omsorgen i den private sfære er preget av *allsidige*
omsorgsoppgaver i forhold til *den ene* eller *de få* omsorgstrengende." (s. 25)

Det andet sæt af forskelle drejer sig om, hvorledes omsorgsudøvelsen initieres og styres. Inden for den offentlige sfære er der fastsat *kriterier* for, hvem der er berettiget til omsorgsydelser, hvilket omfang og hvilken art af ydelser en konkret omsorgs-virksomhed skal levere, samt hvilken arbejdsdeling der skal foretages inden for og mellem virksomhederne. Inden for den private sfære er ydelserne derimod primært reguleret af de *sociale normer og forventninger*, der knytter sig til de respektive roller og af rollehavernes konkrete indbyrdes relationer.

Figur 3: Omsorgsarbejdets institutionelle rammer hos Wærness

	Ulønnet	Lønnet
Den private sfære	Mor Datter	Dadda Hushjelp Dagmamma
-----	Nabo- hjelp	Husmor- vikar
Den offentlige sfære	«Veldedig- hetsarbeid»	Hjemmesykepleien Barnehagen Sykehjemmet Sykehuset

Wærness' måde at definere og udfolde omsorgsbegrebet på genfindes i mange feministisk orienterede analyser. Knijn (1991) opsummerer i kort form disse definitioner således:

"care means 'contributing the emotional, fysical, psychical and relational needs of people based on a structural agreement, deal or normative claim, whether paid or unpaid'" (s. 2)

Den tredje og sidste måde, hvorpå man kan nærme sig definitionen af omsorgsbegrebet, kan findes i **Rask Eriksens** "Omsorg i forandring", som analyserer kollisionen af to forskellige opfattelser af omsorg inden for sygeplejen. Hendes indfaldsvinkel er den praktiske udøvelse af omsorg - konkretiseret ved sygeplejen. Omsorg udøves naturligvis i praksis i flere forskellige institutionelle sammenhænge, hvilket Wærness' karakteristik af omsorgsarbejdets institutionelle rammer i figur 3 kan beskrive. Hver enkelt af disse institutionelle rammer lægger op til en konkret operationaliserbar definition. Inden for sygeplejen kan man finde denne definition i "Forslag til studieplan for kandidatuddannelse i sygeplejevidenskab (1989)":

"Omsorg manifesterer sig i sygeplejerskens virksomhed som *konkrete handlinger i praksis*, som sygeplejersken foretager alene og sammen med andre eksempelvis patienten/klienten, pårørende og andre faggrupper i såvel den primære som den sekundære sundhedstjeneste.

Omsorgshandlinger er rettet mod at hjælpe mennesker i alle aldre og i forskellige sociale og kulturelle grupper til at mestre *dagliglivets aktiviteter*. Det er aktiviteter, som raske voksne mennesker almindeligvis selv kan mestre uden hjælp fra professionelle for at opretholde liv, sundhed og velbefindende. Omsorgshandlinger er således rettet mod at fremme, vedligeholde og genoprette sundhed. De er rettet mod pleje af menne-

sker, der midlertidigt eller permanent har omsorgsbehov samt mod situationer, hvor der ingen forventninger er om bedring i patientens tilstand. I nogle situationer vil omsorgen bestå i, at sygeplejersken blot er tilstede og tilgængelig og i andre at *lindre lidelse* og sikre en værdig og fredfyldt død." (her citeret fra Rask Eriksen s. 29)

Denne definition er operationel som normgiver for god sygeplejepraksis. Endnu en operationel definition sigter mod at kunne indsamle data om karakteren og omfanget af omsorg ydet i familien. Ifølge denne kan omsorg opdeles i tre typer:

1. **Indirekte omsorg** består af den mertid, der går til forskellige opgaver, når den omsorgsafhængige deltager. Det tager længere tid at støvsuge, når et barn skal hjælpe til, og det tager længere tid at købe ind, når en ældre, gangbesværet deltager.
2. **Direkte omsorg** ydes i den situation, hvor aktiviteten retter sig direkte mod omsorgsmottageren. Personlig pleje, transport og aktivering er eksempler herpå.
3. **Tilsynsomsorgen** er den omsorg, der består i at være til stede i nærheden af og evt. stå til rådighed for omsorgsmottageren. At være i nærheden og give tryghed, og gribe ind, hvis noget går galt.

Denne opdeling lå til grund for en undersøgelse af danskernes tidsforbrug på forskellige husholdningsaktiviteter i 1987 foretaget af **Jens Bonke** og Socialforskningsinstituttet (Bonke 1989).

2.2 Omsorgsbegreber på tre niveauer

Plovsing nærmede sig definitionsspørgsmålet "oppefra" gennem en afgrænsning af de offentlige sociale udgifter og deres form.

Wærness og andre kvindes forskeres tilgang bestod i en almen karakteristik af de aktiviteter og relationer, som danner omsorgsfænomenet. Derefter blev omsorgsfænomenet placeret ind i de institutionelle kontekster, som omsorgen konkret udøves i.

Den sygeplejevidenskabeligs studieplans tilgang tog afsæt i konkret udøvelse af omsorg mhp. at kunne operationalisere begrebet på en handlingsanvisende måde. Omsorgsbegrebets tredeling sigtede på at operationalisere begrebet mhp. en empirisk opgørelse.

Formålet med ovenstående gennemgang af forskellige definitioner på omsorg har ikke været at indsamle elementer til en syntese mhp. en altfavnende omsorgsdefinition, for en sådan tror jeg ikke ville have konstruktive analytiske potentialer. Formålet har derimod været at gøre opmærksom på, at omsorgsbegrebet må læses forskelligt afhængigt af, hvilken analytisk sammenhæng det bruges i. Ingen af de tekster, jeg har læst om omsorgsfænomenet og omsorgsbegreber, har eksplicit forholdt sig til, hvad jeg vil kalde omsorgsbegrebets tre niveauer. Det er ikke alene begrebsdefinitionerne, som kan opdeles i tre niveauer. Til hver af disse tre niveauer knytter der sig forskellige måder at tematisere udbuds-efterspørgselsrelationen. Desuden knytter der sig hver sin type af målsætninger for omsorg, og endelig hvert sit sæt af analyseværktøjer og anvisninger på midler til at opnå de udstukne målsætninger på det givne niveau.

Denne niveaudeling skal ikke forstås som et forsøg på at opstille vandtætte skodder mellem tre forskellige former for definitioner og analyser af omsorg. Niveaudelingen er ment som en hjælp til at kunne

orientere sig inden for det efterhånden ret brogede felt af omsorgslitteratur. Man vil typisk kunne se, at konkrete analyser i større eller mindre grad inddrager ræsonnementer fra to af niveauerne (kun sjældent fra alle tre).

Omsorgsbegrebets tre niveauer

Niveau	Tematisering af udbuds-efter-spørgselsrelationen	Typer af målsætninger	Typer af analyseværktøjer og midler
Samfundsøkonomi	knappe ressourcer >< abstrakte behov	<ul style="list-style-type: none"> * optimering af privat/off. opgavefordeling * investering i humankapital * socialøkonomisk fordeling og stabilitet * vækst i "velfærd" 	<ul style="list-style-type: none"> * velfærdsøkonomiske kalkuler * politiske prioriteringer
Social-økonomiske relationer	rollebærere >< normative behovskategorier	<ul style="list-style-type: none"> * realisering af livsstil/værdier * ansvarliggørelse >< frigørelse * opgaveløsning 	<ul style="list-style-type: none"> * institutionelle arrangementer (arbejdsdeling) * interessekamp * decommodification
Praksis	omsorgsyder >< konkrete personlige behov	<ul style="list-style-type: none"> * fjernelse af menneskelig "lidelse" * fremkaldelse af menneskelig "vækst" 	<ul style="list-style-type: none"> * menneskesyn * pædagogiske og plejemæssige handlingsanvisninger * affektion og indlevelse

Sigtet med denne artikel er at afsøge og udvikle de samfundsøkonomiske begreber og metoder, som må tages i anvendelse ved analyser af de aspekter af økonomisk og politisk integration, som vedrører

omsorgsopgavernes varetagelse set ud fra en *kvindesynsvinkel*.² Det betyder, at fokus i det følgende vil være på niveauerne for samfundsøkonomi og for social-økonomiske relationer. Dette fokusvalg markerer ikke, at jeg anser praksisniveauets problemstillinger for at være uvæsentlige, blot at jeg ikke direkte kan indtænke dem i en analyse af effekterne af generelle samfundsøkonomiske udviklingstendenser.

2.3. Omsorgsopgaverne som en kvindeopgave

Selv om man ikke kan opgøre forskellige gruppers omsorgsbehov jfr. nogle absolutte kriterier, eksisterer der en indiskutabel efterspørgsel efter omsorgsydelser.

Omsorgsbehov tilfredsstilles gennem en aktiv indsats fra personer, der yder omsorg. Den traditionelle arbejdsdeling mellem mænd og kvinder betinger, at omsorgsarbejdet først og fremmest påhviler kvinderne - både i det formelle og det uformelle arbejde. Omsorgsarbejdet påhviler kvinderne både som ansvar og som opgave.

Det kan ikke udledes af omsorgsopgavernes indhold eller væsen, at de først og fremmest skulle være kvindearbejde.³ Når omsorgsarbejdet påhviler kvinderne både som ansvar og som opgave, vil ændrede vilkår for omsorgsopgavernes varetagelse dermed også først og fremmest få betydning for kvindernes liv. I de tilfælde, hvor omsorgsopgavernes varetagelse kommer i konflikt med andre opgaver, private eller samfundsøkonomiske målsætninger eller ansvarsområder, vil det derfor være flest kvinder, der belastes af konflikter og problemer. Samfundsøkonomiske strukturforandringer, som virker ind på betingelserne for omsorgsvaretagelsen, kan derfor ikke undgå at blive et kvindespørgsmål.

2.4 Omsorgens produktionsteori

Fundamentet for en økonomisk teoretisk analyse (model) bør tage afsæt i en produktionsteoretisk forståelse. En sådan forståelse må indeholde en karakteristik af det særegne ved det analyserede produkt, samt en karakteristik af den produktionsproces, der frembringer dette produkt. Endelig bør det overvejes, hvor institutionelle variationer indgår i teorien. I det følgende vil jeg give et bud på, hvorledes man økonomisk teoretisk må karakterisere "omsorgs-produktet" og dets produktionsproces, samt skitsere, hvilke institutionelle variationer der er af teoretisk interesse.

2.4.1 Omsorgsproduktet

Den almindelige opfattelse er, at en produktiv aktivitet kan resultere i enten en serviceydelse eller et gode som output, hvor omsorg ifølge denne kategorisering betegnes som serviceydelser. Imidlertid er denne begrebsmæssige skelnen ikke entydig i den økonomiske litteratur. Jeg vil derfor i stedet anvende en anden output-taksonomi som ramme for karakteristik af "omsorgsproduktet".⁴ Udgangspunktet for denne taksonomi er to kriterier, som kan anvendes til at afgrænse forskellige typer af produkter:

- 1) Kan en aktivitets output lagres eller ej.
- 2) Er aktivitetens output et standardprodukt, eller er det et unikt produkt.

Ved hjælp af disse to kriterier kan man opstille en todimensionel matrice til kategorisering af alle arbejdsaktiviteters output.

Ud ad den ene akse markeres det kriterie, der drejer sig om, hvorvidt resultatet af en produktiv aktivitet kan lagres eller ej - om der kan produceres til lager, eller om det er nødvendig med face-to-face kontakt for at kunne udveksle produktet simultant med dets produktion. Nogle

aktiviteter ligger klart på aksens yderpoler, men der er faktisk tale om en gradvis bevægelse fra den ene pol til den anden pol. Alle aktiviteter, der resulterer i produkter, der har en fordærvelig eller forældelig karakter, ligger et sted midt imellem de to poler. Eksempler er: ferske fødevarer, modetøj, vedligeholdelse, rengøring, nyhedsinformation, PR virksomhed, forskning. Hvor en given aktivitet placerer sig på denne akse har betydning for produktionens lokalisering i forhold til konsumenten og indgår derfor også i den sektorielle arbejdsdelings mønster som en faktor.⁵

På den anden akse optræder i den ene yderpol de produktions-aktiviteter, hvis output er standardiserede, mens den anden markerer aktiviteter med unikke output. Også på denne akse er der tale om en gradvis overgang, hvor der i midterfeltet findes diverse håndværksmæssige og fleksible produktionstyper. Polerne dannes af den regulære standardiserede masseproduktion i den ene ende og virksomhed med individuelle udtryksformer (f.eks. kunstneriske) i den anden ende. Hvor en given aktivitet placerer sig på denne akse har betydning for graden af automatisering af produktionen. Dette må ikke misforstås, for mht. kunstnerisk produktion kan der meget vel inddrages et både kompliceret og dyrt kapitaludstyr (til f.eks. film-produktion), men produktionen af kunstneriske genstande kan dog ikke automatiseres (men nok trivialiseres).

Typer af produktive aktiviteter

Ikke lagres	* transport	* undervisning	* familieomsorg
	* salg	* standardomsorg	* kunstnerisk liveoptræden
	* finansiell virksomhed		* individuel rådgivning
			* ledelse
		* vedligeholdelse	
		* rengøring	
		* PR virksomhed	
	* naturpleje	* nyhedsinfor- mation	
	* ferske fødevarer	* delikatesser	
	* industriel produktion	* flex produktion	* kunsthåndværk
Lagres	* elektronisk data lagring	* håndværk	* elektronisk mediekunst
			* informations bearbejdning
	Standard		Unik

Ovenstående lister en række eksempler på, hvorledes en række aktiviteter fordeler sig, hvis de spændes ud over de to akser. Med standardomsorg mener jeg den form for institutionaliseret omsorg, som ydes i (almindeligvis) offentlige institutioner som børne- og ældreinstitutioner. Denne omsorg er underlagt visse fælles normer (standarder), men har dog alligevel et individuelt islæt, idet der tages hensyn til de enkeltes konkrete behov. Omsorgsydelser kan som hovedregel ikke lagres og indplaceres derfor øverst på den lodrette akse.

2.4.2 Omsorgens produktionsproces

I husholdningerne varetages omsorgsarbejdet side om side med anden husholdningsproduktion og gør-det-selv-arbejde. Nogle af disse opgaver er tidsbundne, andre er mere fleksible i deres udførelse. Omsorgsarbejdet er tidsbundet, og det er især kvinderne, der varetager det. Det er ikke alene omsorgsarbejdet, der er tidsbundet - indkøb er for eksempel også - og ikke al omsorg er underlagt snævre tidsrestriktioner, men det er dog inden for omsorgsvaretagelsen, at timing og kontinuitet i opgavevaretagelsen har den største betydning. Det betyder, at omsorgsansvaret i realiteten kommer til at lægge rammerne for alle andre aktiviteter udførelse. Man kan ikke gå på arbejde uden at organisere sine børns pasning; man kan ikke gå i haven uden at være sikker på, at gamle bedstefar har adgang til, hvad han har brug for mv.

De fleste økonomiske teorier, der omhandler hus- og omsorgsarbejdet, modellerer husholdningsproduktionen i en traditionel simpel industriel produktionsfunktion. Imidlertid mener jeg, at der er større analytiske potentialer i at modellere husholdningsproduktionen som joint-production. En joint-production-model, hvor omsorgen er det primære output, og hvor den øvrige husholdningsproduktion defineres som den bi-produktion, det er rationelt at udføre, når nu man alligevel har en eller flere personer bundet til omsorgsvaretagelse med skiftende intensitet. De produktionsteoretiske overvejelser bliver således mere parallelle med landbrugsorienteret produktionsteori fremfor industriel produktionsteori. En sådan model kan forklare, hvorfor husholdningsproduktionen ikke er totalt rationaliseret ud af husholdningerne, men tilsyneladende holder et ret stabilt niveau (f.eks. det forhold, at vaskemaskiner og tørretumblere ikke har reduceret tidsanvendelsen til tøjvask, men blot har betydet, at man vasker mere tøj) - nogle iagttagelser, det ellers har været umuligt at give en økonomisk teoretisk forklaring på. En joint-production-model er således bedre til

at forklare de variationer i tidsanvendelsen, man har kunnet iagttage i forskellige familieformer og husstandsstørrelser.

2.4.3. Institutionelle variationer

Når man analyserer omsorgsvaretagelsen, er det helt centralt analytisk at blive i stand til at forstå det samspil og de påvirkninger, der fungerer de forskellige økonomiske sektorer imellem. Derfor er det nødvendigt at komme ind på de institutionelle former, der kan dannes omkring opgavevaretagelsen inden for hver af sektorerne. De institutionelle former har væsentlig betydning for opgavefordelingen mellem sektorerne, og det er derfor her, de forklaringer, der ligger ud over de nøgne økonomisk rationalistiske forklaringer, skal findes.

En væsentlig modifikation af de rene økonomiske analyseformer af en udviklingsproces må foretages med udgangspunkt i det faktum, at der eksisterer en række trægheder i et økonomisk socialt system. (Økonomiske modeller antager almindeligvis forholdsvist hurtige tilpasninger). Denne institutionelle træghed er forankret i en række forhold, hvoraf de væsentligste er:

- **Forsørgelsessystemet i Danmark:**
 1. Ægtefæller har indbyrdes forsørgelsespligt.
 2. Forældre har forsørgelsespligt over for deres børn.
 3. Den offentlige sektor har forsørgelsespligt over for alle afhængige.
- **Normer og forventninger.** Vi har i dag en norm om, at vi har ansvaret for vore egne børn - og ingen andre. Kun den offentlige sektor har en pligt (og ret) til at deltage i dette ansvar. Der er kun meget svage normer i forhold til det at tage sig af ældre familiemedlemmer, og disse normer er hverken systematiske eller juridiske. I andre europæiske lande ser dette ret anderledes

ud. Samtidig har vi også en række forventninger, der styrer vore dispositioner. Vi forventer ikke, at vore børn tager sig af os, når vi bliver gamle. Vi anser det for rimeligt sandsynligt, at ægtefæller bliver skilt, hvilket betyder, at det er vigtigt at kunne forsørge sig selv og sine evt. børn.

- **Materialstrukturen** i form af vore boliger er indrettet på små og mono-funktionelle husstande. D.v.s. de er ikke indrettet på, at flere generationer skal kunne sameksistere og gennemløbe livets cyklus.
- **Incitamenter** i form af beskatningssystem og overførselsindkomster.

En økonomisk politisk udviklingsproces' direkte og indirekte effekter vil derfor støde imod disse institutionelle dannelser, som naturligvis ikke er statiske, men fungerer som rammer for de individuelle agents handlemuligheder.

3. Økonomiske metoder med kvindeperspektiv

Når det således er fastslået, at omsorgsopgaverne først og fremmest er et kvindeanliggende, og at ændringer i betingelserne for omsorgsarbejdet først og fremmest må forventes at påvirke kvindernes levevilkår, er det derfor nødvendigt at overveje, hvorledes samfundsøkonomiske analyser kan og bør indrettes mhp. at indeholde kvindeperspektivet. Jeg har tidligere diskuteret dette spørgsmål og kom til følgende konklusion:

"Der er fire måder, hvorpå kønsategorien bør indgå i den økonomiske forskning.

1. Kønskategorien bør i den økonomiske forskning inddrages på linie med andre sociale kategorier (klasse, race, uddannelse, lokalisering mv.) med henblik på at *få beskrevet kønsforskellene* i det patriarkalske samfund. Det vil sige angående kvinders og mænds adgang til økonomiske ressourcer (indkomster og formuer) og magt (ejendoms- og dispositionsrettigheder) og angående kvinders og mænds arbejdsbyrde og belastning i både den formelle og den uformelle økonomi.
2. Den økonomiske forskning må bidrage til at *forklare kønsulighederne*. Det vil for det første vedrøre spørgsmålet om *hvorfra kønsulighederne udspringer*; og for det andet, og nok mest realistisk, spørgsmålet om *hvorledes kønsulighederne til stadighed reproduceres*.
3. Den økonomiske forskning må *se kønsulighederne som et momentum i forståelsen af de kræfter, der ligger bag udviklingen i samfundet*.
4. Den økonomiske forskning må inddrage *ophævelse af kønsulighederne som et mål for den økonomiske politiks udformning*. Et sådant mål må naturligvis have en økonomisk operationaliserbar ligestillingspolitisk formulering. Det betyder, at man må være opmærksom på kønnenes ulige livsbetingelser, når konsekvenserne af økonomiske ændringer vurderes." (Koch, 1989)

ad 1. Beskrivelse af kønsulighederne

Med hensyn til at beskrive kønsulighederne er det vigtigt ved vurdering af integrationseffekterne at se på de nationale særtræk for mænds og kvinders levevilkår. Det er således nødvendigt at have konkret kendskab til de *danske særtræk* for levevilkår og på de sociale og arbejdsmarkedsmæssige områder. Det er lettest at blive opmærksom

på de danske særtræk ved at sammenligne med de tilsvarende forhold i de øvrige EU-lande, specielt de lande, der ligger os nærmest og er på samme velstandsniveau (først og fremmest Tyskland, England, Holland - men også Belgien, Frankrig, Italien og Irland). En sammenligning med andre nordiske lande kan også give interessante iagttagelser. De særtræk, man jfr. ovenstående skal interessere sig for, er love, regler, overenskomster, institutionsdannelser, traditioner og sociale normer (herunder religion), livsformer (herunder den sociale infrastruktur), befolkningssammensætning, beskæftigelsesforhold, erhvervsstruktur m.v. De konkrete særtræk vil ikke uden videre ændre sig som et resultat af den økonomisk politisk integration, men de vil udgøre nogle delvist stivnede former, som vil få tilføjelser eller modifikationer.

ad 2. og 3. Forklaring af kønsulighederne og kønsulighederne forstået som et momentum

Disse to punkter drejer sig først og fremmest om det økonomisk teoretiske analyseapparat. Men køns kategorien indgår ikke i det almindeligt anvendte økonomisk teoretiske ordforråd, som anvendes til økonomiske teorier. At køns kategorien ikke indgår i det almindeligt anvendte økonomisk teoretiske ordforråd gør det umiddelbart umuligt at sætte fokus på kvinder. I økonomisk teori arbejder vi med begrebet *agenter*. Det begreb indbefatter både enkeltpersoner og persongrupper, som f.eks. virksomheder eller husholdninger. Agenterne står over for hinanden på markeder - arbejdsmarkeder eller varemarkeder - og indgår der i en udvekslingsrelation, som er kendetegnet af et lige bytte: arbejdskraft eller varer byttes mod (almindeligvis) penge.

Når formålet som her er at vurdere effekter af økonomisk integration, vil det være nødvendigt at betjene sig af dele af økonomisk teori om økonomisk integration og om fiskal harmonisering.

Ifølge disse teorier er det overordnede formål at sikre den bedst mulige ressourceallokering inden for hele EU-området. Dette skal gøres ved, at EU's indre grænser åbnes for fri udveksling af arbejdskraft, varer, tjenesteydelser og kapital. Åbning af grænserne antages at bevirke, at produktionsfaktorerne søger derhen, hvor de enkelte lande har en relativ fordel i konkurrencen, hvilket skulle give en velfærdsgevinst for området som helhed.

Teori om økonomisk integration drejer sig om, på hvilke måder der opnås økonomiske fordele ved forskellige grader af økonomisk integration lande imellem. Dette generelle teoriområde vil jeg ikke komme ind på i denne sammenhæng. Man kan læse uddybende om dette teoriområde i f.eks. Checchini-rapporten eller i Robsons bog "The Economics of International Integration". Disse teorier opererer med aggregerede størrelser for økonomierne, hvorfor køns kategorien ikke kan identificeres.

ad 4. Ophævelse af kønsulighederne som en målsætning

Effekterne af den generelle økonomiske integration og den tilknyttede fiskale harmoniseringsproces kan videregående diskuteres i en velfærdsøkonomisk ramme, med fokus på offentlige goder og omfordelingsspørgsmål. Inden for dette teoriområde vil det være naturligt at inddrage køns kategorien. Forskelle mellem kvinders og mænds præferencer, samt forskellige former for konkrete ligestillingspolitikker vil kunne indarbejdes i denne type økonomiske analyser.⁶

4. Indirekte effekter af økonomisk politisk integration - generel teori om økonomisk integrations effekter på en national økonomi

Det er nødvendigt at skelne mellem direkte og indirekte virkninger af EU-integrationen på de danske betingelser for omsorgsopgavernes varetagelse.

De direkte virkninger er dem, som bliver resultatet af beslutninger vedtaget i EU-regi, og som retter sig mod arbejdsmarkeds- og sociale forhold.

De indirekte virkninger er de virkninger på arbejdsmarkeds- og sociale forhold, der optræder som en konsekvens af tiltag på andre områder. De indirekte virkninger fremkaldes gennem en afledet effekt eller tilpasning til de forandringer, der foretages på andre områder - f.eks. det skattemæssige område.

4.1. Ophævelse af barrierer mellem de nationale økonomier

Grundlæggende drejer integration af nationale økonomier sig om at fjerne de barrierer, en given national økonomi er omkredset af i forhold til de omgivende nationale økonomier. Disse barrierer kan have forskellige former:

1. Told på varer indført fra udlandet og kvantitative handelsrestriktioner er barrierer, der kaldes synlige handelsrestriktioner.
2. Usynlige handelsrestriktioner (ikke-toldmæssige handelsbarrierer) kan have form af forskellige normer og standarder for produkterne i de enkelte lande og kan ligge i, at de nationale offentlige myndigheder foretrækker at give egne nationale leverandører en fortrinsstilling ved offentlige køb.

3. Restriktioner på produktionsfaktorenes bevægelighed og på fordringer indebærer, at andre nationers borgere ikke frit kan søge arbejde i et givet land, at de ikke frit kan investere og etablere virksomheder, og at de ikke frit kan foretage passive formueplaceringer.
4. Endnu en barriere for nationale økonomiers friktionsfrie sameksistens består i eksistensen af forskellige valutaer, specielt hvis disse er underlagt skiftende kurser.
5. En femte form for barriere kan afstedkommes af forskelle mellem de enkelte nationers økonomiske politik, herunder pengepolitik, skatte- og afgiftspolitik, politik for subsidier og overførselsindkomster, finanspolitik og erhvervspolitik.
6. Transportomkostninger udgør en naturlig barriere. Denne naturlige barriere kan være "unaturligt" høj p.g.a. af forskelle i transportbestemmelser og transportsystemer imellem lande.
7. Endelig eksisterer der også barrierer, der kan udspringe af forskelle mellem sprog, kultur og retssystemer.

Sigtet med realiseringen af EU's indre marked er at sikre, at varer, kapital, tjenesteydelser og personer frit kan passere over alle nationalstatslige grænser inden for EU-området på samme uhindrede måde som over grænsen mellem f.eks. Nordjyllands og Århus amter.

Der er tre typer af barrierer, som må fjernes for at realisere denne målsætning:⁷

1. Fysiske barrierer i form af:

- grænsekontrol med varer ved indre grænser,
- grænsekontrol (pas) med personer.

2. Tekniske barrierer i form af:

- begrænsninger i den fri bevægelighed og etableringsret for arbejdskraften, f.eks. pga. manglende anerkendelse af andre nationers uddannelser eller forskellige pensionsordninger,
- begrænsninger på penge og kapitalmarkedet, ved f.eks. restriktioner på kapitaloverførsler og etableringsret for finansvirksomheder,
- diskriminering og protektionisme ved offentlige indkøb,
- forskelle i tekniske standarder og normer på forskellige varegrupper.

3. Afgiftsmæssige hindringer i form af:

- forskelle mellem landenes generelle momssatser,
- forskelle mellem landenes punktafgifter, f.eks. på spiritus og cigaretter.

Indfrielsen af denne ambition er en proces, der arbejdes på for tiden, hvor et væsentligt værktøj ligger i, at de enkelte medlemslande indfører knap 300 direktivforslag.⁸

Hovedsigtet med at etablere et indre marked drejer sig således om at sikre den bedst mulige ressourceallokering inden for hele EU-området

ved at sikre forudsætningerne for, at produktionsfaktorerne kan søge derhen, hvor de enkelte lande har en relativ fordel i konkurrencen. Målsætningen for dette er at skabe en velfærdsgevinst for området som helhed. De teoretiske argumenter

"..har imidlertid fået større vægt som følge af, at afstandsdimensionen taber i betydning. Teknologiske fremskridt i transportaktiviteterne og udbygning af infrastruktur har billiggjort transporten af varer. Den naturlige afstandsfriktion er med andre ord formindsket, og derved får fordelene ved udenrigshandel og økonomisk samkvem i øvrigt mere vægt.

Den stadig tættere integration mellem EF-landene er derfor næppe et udslag af en stigende erkendelse af fordelene ved åbne økonomier men snarere et resultat af, at disse fordele bliver mere og mere iøjnefaldende. På den baggrund er det ikke overraskende, at integrationen får en mere og mere omfattende karakter." (Ulff-Møller Nielsen mfl., 1991, s. 11)

Teori om økonomisk integration drejer sig om at analysere, hvilke effekter der forventes at opstå ved forskellige grader af økonomisk integration lande imellem.

Velfærdsøkonomiske analyser af effekterne af forskellige grader af økonomisk integration drejer sig om at belyse mikroøkonomiske velfærdsgevinster og velfærdstab (på produktionsomkostninger og priser) ved forskellige grader af økonomisk integration. Man kan dog ikke drage entydige konklusioner på grundlag af teoretiske analyser. F.eks. vil en velfærdsteoretisk analyse af effekterne af at etablere en toldunion vise, at en sådan kan medføre både handelsskabende og handelsforvridende effekter m.h.t. varehandlen. De handelsskabende effekter forøger velfærden inden for toldunionens område, mens de handelsforvridende effekter medfører velfærdstab. Den samlede effekt

af en toldunion afhænger derfor af de to effekters konkrete størrelse - hvorvidt de neutraliserer hinanden, eller hvorvidt den ene er stærkere end den anden. Kun konkrete empiriske analyser kan afklare dette spørgsmål. Den samme form for teoretisk indeterminans gør sig generelt gældende inden for det brede område: økonomisk teori om økonomisk integration. Kun konkrete empiriske undersøgelser kan identificere de mere præcise mikroøkonomiske effekter af integrationsprocessen.

Makroøkonomiske analyser af effekter af integrationstiltag drejer sig om at vurdere ændringer i aktivitetsniveau (BNP), prisniveau, beskæftigelse, offentlig budgetsaldo og betalingsbalance.

Det betyder, at det ikke er muligt via en økonomisk teoretisk indfaldsvinkel at sige noget systematisk om de *indirekte effekter* af EU's økonomiske integrationsproces på betingelserne for omsorgsvaretagelsen. De indirekte effekter må derfor analyseres ud fra følgende indfaldsvinkler:

1. I **den generelle teori** om effekterne af økonomisk integration og de betingede institutionelle tilpasninger afsøges de teoretiske effekter og institutionelle tilpasninger, som må forventes at kunne få berøring med betingelserne for omsorgsvaretagelsen.
2. Resultaterne fra **konkrete empiriske analyser** af effekterne ved den økonomiske integration afsøges for berøringsflader med betingelserne for omsorgsvaretagelsen.
3. Endelig er det nødvendigt at have et nuanceret billede af de **nationale særtræk** for omsorgsvaretagelsen. På *udbudssiden* drejer det sig om at få viden om familiernes og netværkenes evne til at løfte en del af omsorgsopgaverne, om den private sektors engagement og

orientering mod omsorgsopgaverne og om den offentlige sektors position som opgaveløser. Til billedet af denne sektorielle opgavefordeling hører en beskrivelse af de finansieringsformer, som betinger opgavefordelingen (de social-økonomiske relationer). På *efterspørgselsiden* drejer det sig om at få viden om behovet for omsorgsydelser. Disse behov knytter sig til demografiske forhold, familiemønster, forholdet mellem og sammensætningen af de erhvervsaktive og ikke-erhvervsaktive dele af befolkningen (de normative behov).

5.2. Den generelle teoris berøringsflader med betingelserne for omsorgsvaretagelsen

Udviklingen i det generelle beskæftigelsesniveau er af fundamental betydning for betingelserne for omsorgsopgavernes varetagelse. Beskæftigelsens sektorielle fordeling sammenholdt med evt. stivheder på arbejdsmarkedet, med udviklingen i arbejdsudbuddet (erhvervsfrekvenserne) og med de mekanismer, som betinger kønsarbejdsdelingen, vil tilsammen betinge mænds og kvinders arbejdsmarkedstilknytning, indtægtsforhold og dermed forskelle i opsparingspotentialer.

Arbejdskraftens fri bevægelighed rejser umiddelbart følgende spørgsmål: Hvem blandt de danske mænd og kvinder (med familie) søger arbejde i andre EU-lande?⁹ Hvilken adgang har de til at få opfyldt (egne og familiemedlemmernes) omsorgsbehov, og hvilke forpligtelser, herunder finansieringsmæssigt (forsikringer etc.), knytter der sig til ophold i et andet land. Er vilkår og betingelser ens for kvinder og mænd? Hvordan ser adgangen til omsorgsydelser ud, afhængigt af hvor man er placeret i den vertikale og den horisontale arbejdsdeling. Er de lokale løsningsmodeller familieorienterede, kommercialiserede, i offentligt regi eller i velgørenheds-organisationers (herunder religiøse) regi?

Målsætningen om tilnærmelse af skatter og afgifter er et område, hvis effekter må påkalde sig interesse. For det første på grund af harmoniseringstiltagenes betydning for det samlede skatteprovenu og dermed for størrelsen af de samlede offentlige udgifter (specielt hvis dette spørgsmål sættes i forbindelse med krav fra en monetær unions finanspolitiske restriktioner i form af en maksimumsgrænse på det offentlige budgetunderskud, således som der lægges op til i Delors-planen). For det andet på grund af betydningen for skattestrukturen og dermed for skattesystemets omfordelende aspekter.

Regional fordeling er spørgsmål, der kun berøres sporadisk i den generelle økonomiske integrationsteori. Disse generelle teorier beskæftiger sig først og fremmest med den økonomiske integrations effekter for de enkelte medlemslande eller for området som helhed. Bevirker den økonomiske integration en marginalisering af visse regioner - eller nationer - vil det naturligvis have negativ indflydelse på betingelserne for omsorgsopgavernes varetagelse. Omvendt hvis den økonomiske integration løfter økonomisk svagere regioner op på et højere aktivitets- og velstandsniveau (f.eks. vha. EU's regionalfond), vil betingelserne forbedres.

Den interpersonelle indkomstfordeling og fordelingen af andre goder inden for det horisontale og vertikale jobhierarki må forventes at blive påvirket som et samlet resultat af ovennævnte forhold, og på den måde påvirkes mulighederne for over hele livscyklusen at få tilfredsstillet egne og afhængige familiemedlemmers omsorgsbehov.

5. Afslutning

Formålet med ovenstående var at overveje de begrebsmæssige spørgsmål, og hvilke temaer det er nødvendigt at afklare for at formulere fundamentet for en analyse af økonomisk integrations effekter på omsorgsvaretagelsen og kvindernes interesse heri. Efter diskussionen af begreber og temaer vil et naturligt næste skridt være at opstille egentlige modelmæssige sammenhænge for hele problemstillingen.

Noter:

1. Plovsings indfaldsvinkel og den tilknyttede opdeling kan føres tilbage til de overvejelser ang. socialpolitikken indretning, som blev indledt af G. Myrdal (1938). Myrdal argumenterede her for, at man stod over for et faseskift for de socialpolitiske ideer. Man var ved at bevæge sig ud af en "symptomatisk" fase, hvor socialpolitikken formål alene var at interessere sig for de direkte og akut nødlidende personers problemer. Man bevægede sig ind i en "profylaktisk" fase, hvor børneomsorg og familiebeskyttelse ville få en større betydning. Det betød samtidig, at man ikke længere alene kunne betragte de sociale udgifter som uproduktive konsumptionsomkostninger, men også måtte opfatte dem som investeringer i produktivitsfremskridt. Spørgsmålet om valget mellem kontant- og naturalydelse til løsning af en given socialpolitisk opgave skulle derfor overvejes med udgangspunkt i, hvilken ydelsesform der bedst muligt kunne fremme de profylaktiske og investeringsorienterede målsætninger.
2. En anden samfundsøkonomisk synsvinkel udspringer af det økonomisk-politiske systems behov for konsolidering. Omsorgsopgavernes varetagelse udgør det ene væsentlige element i, hvad man funktionelt betegner som arbejdskraftens reproduktion. Det andet væsentlige element udgøres af uddannelse. Arbejdskraften betragtes her som en produktionsfaktor på linie med råstoffer, jord og kapitaludstyr. Et funktionelt imperativ for det økonomiske system og dets videreudvikling er derfor, at arbejdskraften (re)produceres i et omfang og på en måde, som tilsvarende systemets "behov". Den overvejende del af litteraturen om den europæiske økonomiske integrationsproces og dennes sociale dimension anlægger således synsvinklen for det økonomiske systems behov. Dette afspejler sig tydeligt i, at der med begrebet "den sociale dimension" først og fremmest refereres til arbejdsmarkedsforhold/politik (se bilag 1).
3. Når der ses bort fra amning.
4. Uddybende om den analytiske skelnen mellem serviceydelser og goder i økonomisk teori, se Koch, Ulla (1991) s. 100 ff.

5. En del forskning vedrørende servicevirksomhed omhandler netop lokaliseringproblemer. Se f.eks. Illeris, Svend (1987).
6. Se Grodal (1992) for en diskussion af kønskategoriens indarbejdelse i økonomisk teori.
7. Kommissionen for de Europæiske fællesskaber (1985) og Due, J. m.fl. (1992).
8. Ifølge EU-traktaterne findes følgende beslutningsformer:

Forordninger

- er alment gyldige, d.v.s. at de er forpligtende for alle inden for EU.
- er umiddelbart gældende, d.v.s. at de indgår i den nationale ret i medlemslandene og skal lægges til grund ved en national domstol på samme måde som love vedtaget af landets parlament, og er således det klareste eksempel på EU's overnationale karakter.
- offentliggøres i De Europæiske Fællesskabers Tidende og træder i kraft 20 dage efter offentliggørelsen, hvis forordningen ikke selv angiver en anden dato.

Direktiver

- er ikke alment gyldige, men rettes til medlemslandene.
- De er bindende for medlemslandene, hvad angår det tilsigtede mål, men form og midler bestemmes af de nationale myndigheder. De anvendes inden for områder, hvor det anses for rimeligt til en vis grad at afpasse reglerne efter nationale forhold.

Beslutninger

- er heller ikke alment gyldige, men de er rettet til bestemte modtagere, f.eks. til nogle af medlemsstaterne eller til en virksomheds-, person- eller erhvervsgruppe.
- Beslutningerne er ligesom forordningerne umiddelbart gældende i alle enkeltheder.

Beslutninger skal meddeles til modtageren og får virkning gennem meddelelsen.

Henstillinger og udtalelser

- er ikke juridisk bindende, men bliver alligevel ofte fulgt.
- De er typisk mellemprodukter i beslutningsprocessen.

Uden for traktaternes bestemmelse findes **resolutioner**, som anvendes af medlemslandene til at udtrykke deres principielle enighed om målsætninger og midler inden for et samarbejdsområde, typisk om spørgsmål, der ikke er omfattet af traktaterne. (Se Sørensen & Pulz (1986) s. 26 og Möllmann Bøye m.fl. (1990), s. 480).

9. Til belysning af dette spørgsmål er det nyttigt at inddrage vandringsteorier. For en kort oversigt, se Pedersen (1983), s. 27.

Litteratur:

- Bonke, Jens (1989): *Ligestilling i husholdningsarbejdet 1964-87*, Københavns Universitet, Økonomisk Institut, memo nr. 176, København.
- Checcini, Paolo m.fl. (1988): *Europa år 92, realiseringen af det indre marked*, København.
- Det Økonomiske Råd, Formandsskabet (1990): *Dansk Økonomi, December 1990*, København.
- Goul Andersen, Jørgen & Peter Munk Christiansen (1991): *Skatter uden velfærd*, DJØF Forlaget, København.
- Grodal, Birgit (1992): *Økonomisk teori og kvinder*, Københavns Universitet, Økonomisk Institut, København.
- Haugaard Sørensen, Claus & Niels Pultz (1986): *De europæiske fællesskaber*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.
- Knijn, Trudie (1991): *Citizenship, Care and Gender in the Dutch Welfare State*, Paper presented at the European Feminist Research Conference "Women in a changing Europe", University of Aalborg, Denmark, August 18-22, 1991.
- Koch, Ulla (1989): *Kvindeforskning i økonomisk forskning - en metodediskussion*, I: Koch, Ulla m.fl. (red.): *Køn og videnskab*, Aalborg Universitetsforlag, Serie om Kvindeforskning nr. 27, Aalborg.
- Koch, Ulla (1991): *Teori om arbejdets sektorielle bevægelser - elementære begreber og beskrivelsesformer*, Lic.afhandling, Aalborg Universitetscenter, Inst. 2, 1991, Aalborg.
- Myrdal, Gunnar (1938): *Kontant eller in natura i socialpolitikken*, Nationaløkonomisk Tidsskrift.

- Møllman Bøye, Erik m.fl. (red.) (1990): *Beskrivende økonomi, (kap. 14.2 om EF)*, DJØF Forlaget, København.
- Nielsen, Ruth & Erika Szyszczak (1991): *The Social Dimension of the European Community*, Handelshøjskolens Forlag, København.
- Pedersen, John Storm & Bent Greve (1989): *Det indre marked*, Akademisk forlag, København.
- Pedersen, Poul Ove (1983): *Vandringerne og den regionale udvikling*, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.
- Plovsing, Jan (1990): *Socialpolitik i velfærdsstaten*, Handelshøjskolens Forlag, København.
- Rask Eriksen, Tine (1992): *Omsorg i forandring*, Munksgaard.
- Robson, P (1987): *The Economics of International Integration*, Third Edition.
- Rold Andersen, Bent (1984): *Kan vi bevare velfærdsstaten?* AKF.
- Sørensen, Peter Birch & Bent Rold Andersen (1990): *Finansiering af de offentlige udgifter i Danmark i 1990'erne*, DJØF Forlaget, København.
- Ulf-Møller Nielsen, Jørgen & Hans Heinrich & Jørgen Drud Hansen (1991): *EF i økonomisk belysning*, Systime/GAD.
- Wærness, Kari (1982): *Kvinnespektiver på sosial politikken*, Universitetsforlaget, Oslo.

Bilag

Når man interesserer sig for de direkte virkninger, er det naturligvis indlysende at koncentrere sig om det Sociale Charter og dets sociale og arbejdsmarkedspolitiske forløbere.

Det Sociale Charters forløbere

Det sociale indhold i selve **Romtraktaten** fra 1957 er temmelig begrænset, men man kan dog sige, at der bag Romtraktaten lå en generel forventning om, at etablering af et fællesmarked ville føre til stigende levestandarder og sociale fremskridt i medlemslandene.

Generelt er Romtraktaten ikke særlig specifik mht. det sociale område. Man kan dog finde bindende bestemmelser om gennemførelse af:

- princippet om **fri bevægelighed for arbejdskraften**
- **ligeløn** for mænd og kvinder for lige arbejde
- **ferielønsordninger**
- etablering af en **europæisk social fond** med det formål at lette arbejdskraftens adgang til beskæftigelse og fremme den geografiske og faglige mobilitet inden for EF.

Ved vedtagelsen af **EF-pakken** i 86-87 blev der vedtaget følgende tilføjelser til Romtraktaten:

- **arbejdsmiljø**, hvilket betyder, at der skal ske en gradvis harmonisering af sundheds- og sikkerhedskravene til arbejdspladserne i EF - i form af fælles minimumskrav
- skabelse af "**overenskomstforhandlinger**" på **EF-niveau** i form af dialog på EF-niveau mellem arbejdsmarkedets parter.

Ovenstående angiver hovedtrækkene i den sociale dimension af EF op til vedtagelsen af det Sociale Charter. En uddybende beskrivelse - herunder hvilken type af beslutninger der ligger bag - kan findes i DØRF (1990) og Nielsen & Szyszczak (1991).

Det Sociale Charter

Det Sociale Charter har først og fremmest karakter af et uforbindende "målsætningskatalog". Dette katalog antages at give signaler til først og fremmest Kommissionen i relation til dennes fremtidige lovgivningsinitiativer.

Hovedmålsætninger i det Sociale Charter:

- 1 ret til fri bevægelighed
- 2 ret til "rimelig løn", frit erhvervsvalg og vederlagsfri arbejdsanvisning
- 3 forbedring af arbejds- og levevilkår:
 - max. arbejdstid
 - regler for kollektive opsigelser
 - ferie med løn
 - feriernes længde
- 4 ret til "passende" social beskyttelse
- 5 ret til at være organiseret og kollektive forhandlinger
- 6 ret til erhvervsuddannelse
- 7 ligestilling mellem mænd og kvinder
- 8 rettigheder for lønmodtagere i forbindelse med indførelse af ny teknologi, omstruktureringer i og fusioneringer af virksomheder
- 9 beskyttelse af sundhed og sikkerhed på arbejdspladsen
- 10 beskyttelse af børn og unge i arbejdslivet
- 11 sikring af ældres levevilkår i forbindelse med tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet
- 12 rettigheder for handicappede.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at alle ovennævnte rettigheder sigter mod **arbejdstagere** og ikke mod **borgere** i EF. Det Sociale Charter handler derfor først og fremmest om arbejdsmarkedspolitik og kun i mindre grad om det, vi forstår ved socialpolitik.

Karakteren af arbejdsmarkedspolitik og socialpolitik er forskellig inden for de enkelte EF-lande. I Danmark har vi et relativt højt offentligt engagement i løsning og finansiering af opgaver, som ligger inden for det sociale og arbejdsmarkedsmæssige område. Det betyder, at de aspekter af den økonomiske og politiske integration, som vedrører den offentlige sektor, også på indirekte måde må forventes at påvirke forholdene inden for det danske sociale og arbejdsmarkedsmæssige område.

Programme

Gender Relations - State, Market, and Civil Society The Nordic Experiences in a European Perspective

**Aalborg University, Fibigerstræde 2
August 14 - 18, 1993**

**Programme Committee:
Ruth Emerek, Ulla Koch, Anna-Birte Ravn, and Birte Siim**

Sunday, August 15

- 9.00 - 10.00 a.m. **Registration and coffee**
- 10.00 - 10.30 a.m. **Introduction and presentation**
- 10.30 - 12.30 a.m. **Sylvia Walby: *Different Forms of Patriarchy: European Comparisons***
- 12.30 - 2.00 p.m. **Lunch and coffee**
- 2.00 - 3.00 p.m. **Section I: Gender and the Labour Market**
Introduction by Ruth Emerek & Bodil Bjerring: *Danish/Nordic Research on Gender and the Labour Market: Status and Visions*
- 3.00 - 6.00 p.m. **Short presentation of participants' papers in section I**
Discussion of main problems and key concepts
Chair: Drude Dahlerup
Marianne Rostgård: *The Creation of a Gendered Division of Labour in the Danish Textile Industry*
Iris Rittenhofer: *Leadership in a Genderhistorical Perspective*
Yvonne Due Billing: *Gender and Organization: Towards a Differentiated Understanding*
Eileen Drew: *The Part-Time Option? Women and Part-Time Work in the European Community*
Bodil Bjerring: *Women's Industrial Work in North Jutland*
Ruth Emerek: *On the Subject of Measuring Women's (and Men's) Participation in the Labour Market - An Attempt to categorize and examine Wage Earners Participation in the Labour Market*
- 6.00 - 8.00 p.m. **Dinner**
- 8.00 - 9.30 p.m. **Ph.D. programmes in England, Ireland and Sweden**
Introduction by Sylvia Walby, Eileen Drew & Yvonne Hirdman

Monday, August 16

- 9.00 - 10.45 a.m. **Jane Lewis: *Gender and Social Policy in Europe: Work, the Family, and the State***
- 10.45 - 11.00 a.m. **Coffee break**
- 11.00 - 12.00 a.m. **Section II: Gender, Welfare, and the Family**
Introduction by Maren Bak: *Danish/Nordic Research on Gender, Welfare and the Family: Status and Visions*
- 12.00 - 1.00 p.m. **Section III: Gender, Power, and Democratic Citizenship**
Introduction by Birte Siim: *Danish/Nordic Research on Gender, Power, and Democratic Citizenship: Status and Visions*
- 1.00 - 3.00 p.m. **Lunch and coffee**

3.00 - 6.00 p.m. **Short presentation of participants' papers in section II & III**
 Discussion of main problems and key concepts
 Chair: Karen Sjørup
 Ulla Koch: *Studying Care in Modern Economies - Considerations on Methods and Theory Building*
 Drude Dahlerup: *Learning to Live with the State. State, Market and Civic Society: Women's Need for State Intervention in East and West*
 Anette Aunbirk: *Negotiating Parental Leave*
 Maren Bak: *Family Research and Theory in Denmark: A Literature Review*
 Birte Siim: *Gender, Power and, Democratic Citizenship*
 Ann-Dorte Christensen: *Gender, Mobilization, and Empowerment*

7.30 - **Dinner**

Tuesday, August 17

9.00 - 10.45 a.m. **Yvonne Hirdman: Gender Systems and the Nordic Welfare States**
 10.45 - 11.00 a.m. **Coffee break**
 11.00 - 12.00 a.m. **Section IV: Gender Theory and Feminist Research**
 Introduction by Anna-Birte Ravn & Susanne Thorbek: *Danish/Nordic Research on Gender Theory: Status and Visions*

12.00 - 2.00 p.m. **Lunch and coffee**

2.00 - 4.00 p.m. **Short presentation of participants' papers in section IV**
 Discussion of main problems and key concepts
 Chair: Birte Siim
 Karen Sjørup: *Patriarchy and the Female Subject*
 Hanne Marlene Dahl: *Contemporary Theories of Patriarchy - Like a Bird Without Wings? Power, Signification and Gender in the Reproduction of Patriarchy*
 Lene Gregersen: *Moving far beyond the Separated Fields of Patriarchal Scholarship; the Qualitative Leap of Philosophical Daring*
 Susanne Thorbek: *Gender in two Slum Cultures*
 Anna-Birte Ravn: *Equality versus Difference and Gender versus Class in Danish Women's History*

4.00 - 5.00 p.m. **General conclusions on the contents of Ph.D. programmes in social science gender studies**
 Chair: Ruth Emerek, Ulla Koch, Anna-Birte Ravn and Birte Siim

Wednesday, August 18

9.00 - 12.00 a.m. Meeting on future national and international cooperation on Ph.D. programmes in social science gender studies

Conference papers published elsewhere:

Sylvia Walby: 'Gender, Work and Fordism: The EC Context'. **International Journal of Sociology**, Winter 1994-95. To be reprinted in Thomas Boje (ed.): **Welfare State and the Labour Market in a Changing Europe: Consequences for Citizenship, Work and Gender**. M.E. Sharpe.

Yvonne Hirdmann: **Women - from Possibility to Problem? Gender Conflict in the Welfare State - the Swedish Model**. Research Report No. 3, 1994, Stockholm: Arbetslivscentrum.

Marianne Rostgård: 'The Creation of a Gendered Division of Labour in the Danish Textile Industry'. In Gertjan de Groot & Marlou Schrover (eds.): **Women Workers and Technological Change in Nineteenth and Twentieth Century Europe**. The Falmer Press (UK), 1994.

Yvonne Due Billing & Mats Alvesson: 'Gender and Organization: Towards a Differentiated Understanding'. **Organization Studies** 13/12 1992, 73-102.

Eileen Drew: 'The Part-Time Option? Women and Part-Time Work in the European Community'. **Women's Studies International Forum**, Vol. 15, Nos. 5/6, 1992, 607-614.

Bodil Bjerring: 'Kvinder på fabriksarbejde i Nordjylland'. In Esther Fihl & Jens Pinholt: **Livsformer og kultur**. Århus: Akademisk Forlag 1992.

Drude Dahlerup: 'Learning to Live with the State - State, Market, and Civil Society: Women's Need for State Intervention in East and West'. **Women's Studies International Forum**, Vol. 17, Nos. 2/3, 1994, 117-127.

Anette Aunbirk: 'Forhandling om forældreorlov'. **Dansk Sociologi** nr. 3. 1993, 56-72.

Susanne Thorbek: 'Gender in Two Slum Cultures'. In Signe Arnfred et al. (eds.): **The Language of Development Studies**. Copenhagen 1990. And in **Environment and Urbanization**, Vol. 3, No. 2, 1991.

Anna-Birte Ravn: 'Equality versus Difference and Gender versus Class in Danish Women's History'. To appear in **NORA - Nordic Journal of Women's Studies**, Vol. 3, No. 1, 1995.

Publikationer i FREIA's skriftserie:

1. Karin Widerberg: Udfordringer til kvinneforskningen i 1990'erne - foredrag på Center for Kvinneforskning i Aalborg 10.5.90, 1992
2. Feminist Research. Aalborg University. Report 1976-1991, 1992
3. Ann-Dorte Christensen: Kvinder i den nye fredsbevægelse i Danmark - mellem køkkenruller, resolutioner og teltpæle, 1992
4. Ulla Koch: Uformel økonomi og social arbejdsdeling - en fortælling om tværfaglighed og det umuliges kunst, 1992
5. Marianne Rostgaard: Kvindearbejde og kønsarbejdsdeling i tekstilindustrien i Danmark ca. 1830 - 1915, 1992
6. Inger Agger: Køn og krænkelse - om politisk vold mod kvinder, 1992
7. Margrethe Holm Andersen: Heks, hore eller heltinde? - et case-studie om tanzanianske kvinders politiske deltagelse og kønsideologier i forandring, 1993
8. Ulla Koch: A Feminist Political Economics of Integration in the European Community - an outline, 1993
9. Susanne Thorbek: Urbanization, Slum Culture, Gender Struggle and Women's Identity, 1993
10. Susanne Thorbek: Køn og Urbanisering, 1994
11. Poul Knopp Damkjær: Kvinder & rektorstillinger - et indlæg i ligestillingsdebatten, 1994
12. Birte Siim: Det kønnede demokrati - kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater, 1994
13. Anna-Birte Ravn: Kønsarbejdsdeling - diskurs og magt, 1994.
14. Bente Rosenbeck: Med kønnet tilbage til den politiske historie, 1994
15. Jytte Bang og Susanne Stubgaard: Piger og fysik i gymnasiet, 1994
16. Harriet Bjerrum Nielsen og Monica Rudberg: Jenter og gutter i forandring, 1994
17. Jane Lewis: Gender, Family and the Study of Welfare 'Regimes', 1995
18. Iris Rittenhofer: A Roll in the Hay with the Director: The Manager in a Genderhistorical Perspective, 1995

19. Ruth Emerek: On the Subject of Measuring Women's (and Men's) Participation in the Labour Market, 1995
20. Maren Bak: Family Research and Theory in Denmark: A Literature Review, 1995
21. Ann-Dorte Christensen & Birte Siim: Gender, Citizenship and Political Mobilization, 1995
22. Hanne Marlene Dahl: Contemporary Theories of Patriarchy - Like a Bird without Wings? Power, Signification and Gender in the Reproduction of Patriarchy, 1995
23. Lene Klitrose: Moving far beyond the Separated Fields of Patriarchal Scholarship: the Qualitative Leap of Philosophical Daring, 1995
24. Ulla Koch: Omsorgsbegrebet i lyset af international økonomisk integration - begrebs- og metodediskussion, 1995

FREIA, Center for Kvindeforskning i Aalborg, er en tværfaglig organisering af kvindeforskere ved Aalborg Universitet, med tyngdepunkt på det samfundsvidenskabelige fakultet, inden for antropologi, historie, sociologi, politologi, økonomi og udviklingsstudier. Det nuværende forskningsprogram "Kønsrelationer, magt og identitet i et udviklingsperspektiv" er ramme om en række individuelle og kollektive projekter. FREIA er en del af institut for Samfundsudvikling og Planlægning.